

Reactie op reacties

Martin Stokhof

Allereerst wil ik mijn dank uitspreken aan Benjamin de Meesel, Michiel Meijer, Hans Radder, Marc Slors, Michel ter Hark, en Guido Vanheeswijck, die mijn stuk van zulk gedetailleerd en stimulerend commentaar hebben willen voorzien. Het is mij maar zelden overkomen dat ik van zo'n grote groep van experts zoveel inhoudelijk commentaar heb gekregen op iets dat ik heb geschreven. Het is aanleiding tot kritische herbezinning en geeft veel stof tot verder nadenken over de materie die in het stuk aan de orde is gesteld. Mijn reactie hier is dan ook een eerste reactie, ik ben er zeker van dat ik de vruchten van deze commentaren pas later zal kunnen plukken.

De grootste deel van de opmerkingen en vragen van de commentatoren kunnen, denk ik, onder drie noemers worden samengevat: de exegese van Wittgensteins metafilosofie, in het bijzonder de interpretatie van de positie van Hacker; de relatie tussen niet-discursieve inhoud en substantiële filosofie; en de mogelijkheid van filosofische kritiek op naturalisme.

Laat ik beginnen met de kwestie van de duiding van de secundaire literatuur over Wittgensteins meta-filosofie. Benjamin de Meesel wijst erop dat Peter Hackers positie vooral moet worden gezien als een poging om de therapeutische doelstelling van filosofie te verzoenen met conceptuele analyse, en dat de tweedeling die in het stuk wordt gesuggereerd dus niet een echte tegenstelling is.

Eerst een stap terug: ik denk dat het goed is om hier een onderscheid te maken tussen doel en middel (al zal dat in de praktijk niet altijd mogelijk zijn). Wat is het doel van filosofie en welk middel staat de filosofie ter beschikking om dat doel te bereiken? Van belang is dan op te merken dat therapie en conceptuele analyse soms als doel en soms als middel fungeren: het doel van de filosofie kan therapeutisch zijn, en dat laat de middelen om dat doel te bereiken onderbepaald. Maar men kan therapie ook als een middel hanteren om andere doelen te bereiken. En hetzelfde geldt voor conceptuele analyse. Verheldering van concepten als doel kan ook worden bereikt met andere middelen, bijvoorbeeld via empirisch onderzoek. Maar conceptuele analyse kan ook een middel zijn, bijvoorbeeld om een therapeutische doelstelling te realiseren. De tegenstelling die in het stuk als uitgangspunt wordt genomen is dus slechts één van een aantal mogelijke contraire posities die men in dit debat zou kunnen aantreffen. Desalniettemin lijkt het er in de praktijk van de discussie rond de 'new Wittgenstein'-interpretatie toch op dat dit in ieder geval een dominante tegenstelling is. Ik ben het met De Meesel eens dat Hackers positie een element van therapie in zich draagt, en dat hij conceptuele analyse ook gebruikt met een therapeutisch oogmerk. Maar daarmee verschilt zijn positie nog steeds substantieel van die van de 'new Wittgensteinians'. En dat zit 'm dan vooral in twee dingen. Ten eerste is therapie, d.w.z., het uit de weg ruimen van

filosofische misverstanden, voor Hacker niet de enige doelstelling. Daarin verschilt hij mijns inziens principieel van diegenen die dit als de enige doelstelling van filosofie beschouwen. En, ten tweede, conceptuele verheldering is voor Hacker niet alleen een middel maar ook een doel. Ik denk dat dat blijkt uit zijn werk over de analyse van emoties (Hacker 2004), en zeker ook uit het boek dat hij schreef met M.R. Bennett over de grondslagen van de cognitieve neurowetenschap (Bennett & Hacker 2003). De Meesel wijst er ook op dat therapie een ‘ongoing proces’ is: dat lijkt me zeker waar, maar ik zie dat niet als een tegenspraak met de idee van therapie als einde van de filosofie. Dat einde moet misschien steeds opnieuw worden beargumenteerd, maar dat laat onverlet dat in de idee van ‘uitsluitend therapie’ elke keer als de therapie slaagt de conclusie is dat er geen substantiële filosofie is.

De idee van conceptuele analyse als prolegomenon van de wetenschap roept ook andere vragen op. In het stuk wordt betoogd dat het niet duidelijk is dat een filosofie die dit als haar taak ziet zich daarmee een eigen identiteit verschaft. Marc Slors wijst erop dat het in ieder geval een belangrijke taak is en dat filosofen er goed in zijn. Dat is zeker een juiste observatie, maar ik zie dat vooral als een feitelijk en contingent gegeven: ook al is het zo dat de facto filosofen dit beter doen dan wetenschappers, ik zie niet hoe te beargumenteren dat dat ook noodzakelijk zo is. Daarin de eigenheid van de filosofie te willen lokaliseren lijkt me daarom vruchteloos, en ik denk dat we hier veeleer te maken hebben met een praktische werkverdeling, die op andere momenten anders kan uitpakken.

De idee dat discursieve inhoud een domein vormt dat substantiële filosofie mogelijk maakt die naturalistisch is zonder ‘genaturaliseerd’ te zijn vormt de kern van het stuk, en het verheugt me dat het bij een deel van de commentatoren ook weerklank vindt. Het roept ook een aantal kritische vragen op. Zo vraagt Marc Slors of dit niet leidt tot de idee dat filosofie wel degelijk een eigen domein heeft, en dus verschilt van de kritische reflectie en conceptuele analyse die hij nu juist als belangrijkste taak voor de filosofie ziet. Voor hem is de relatie er eerder een van continuïteit dan van categoriaal verschil. Benjamin de Meesel vraagt zich af of analyse van niet-discursieve inhoud niet een vorm van conceptuele analyse is, en wijst in dat verband op de overeenkomsten tussen niet-discursieve inhoud en grammaticale uitspraken.

Om met dat laatste punt te beginnen: de parallellen die De Meesel vermeldt zijn er zeker, en dat wijst in ieder geval op overlap tussen beide categorieën. Maar het is belangrijk op te merken dat veel niet-discursieve inhouden zich onttrekken zich aan talige uitdrukking en zich op andere wijzen manifesteren, met name in het handelen. Niet-discursieve inhoud is in die zin dus een breder begrip, een wijder domein. Belangrijk is ook dat filosofische analyse van niet-discursieve inhoud niet zozeer wordt gekenmerkt door het onderwerp als wel door het soort inzicht dat wordt nagestreefd. In de slotparagraaf van het stuk heb ik geprobeerd dat te

karacteriseren in termen van twee soorten van objectiviteit. Het verschil wordt gemaakt, niet in termen van de verschijnselen zelf, want die zijn vaak hetzelfde, maar in wat men ervan wil, hoe men er tegenaan kijkt, kortom, in de houding die men inneemt. Conceptuele analyse als methodisch middel kan worden aangewend vanuit een wetenschappelijke houding en vanuit een filosofische: het is geen karakteristiek kenmerk van de ene dan wel de andere houding. En soms functioneert het als kanaal van uitwisseling tussen een wetenschappelijke, discursieve benadering en een filosofische, niet-discursieve. Langs deze weg wordt ook duidelijk hoe bijvoorbeeld Wittgensteins analyse van psychologische concepten verschilt van de wijze waarop Hacker te werk gaat.

De vermelding van Wittgensteins werk op het gebied van de filosofie van de psychologie brengt me bij het commentaar van Michel ter Hark. Hoewel hij de benadering in het stuk vruchtbaar vindt, is hij van mening dat er in het werk van Wittgenstein substantiëlere onderbouwing te vinden is dan in de drie gebieden die in het stuk worden besproken. Met name Wittgensteins analyses van waarneming bieden, zo laat ter Hark zien, vele aanknopingspunten. Ik ben blij met deze aanvullingen, en beschouw Ter Harks analyses als verdere ondersteuning van de stellingname in het stuk. Op diverse punten zijn er, denk ik, connecties die de moeite van verdere bestudering waard zijn, bijvoorbeeld tussen ‘imponderable evidence’ en esthetische ervaring. Ter Hark wijst er ook op dat het belangrijk is vast te houden aan de expressieve dimensie, en werpt in dat verband de vraag op of betrokkenheid op de wereld, een van de drie kenmerken van niet-discursiviteit, wel altijd aan de orde is. Ter Hark verwijst naar het voorbeeld van de architect en merkt op dat diens esthetische oordeel (“Zo kijkt het gebouw naar links”) de visuele stimulus niet verandert. Dat lijkt me op zich juist, maar dat is ook niet de wijze waarop in dit geval de betrokkenheid op de wereld tot uitdrukking komt. De uitdrukkingen die worden gebruikt verwijzen, terwijl het geheel toch niet descriptief is. Echter, merk op dat we ook kunnen reageren door zelf iets te doen: A: “Dit is de juiste verdeling.” B: “Ja, hm, bijna ...” [verandert nog iets], “... zo is het goed.” A: “Ah, ik zie het, ja zo klopt het.”

Ik kom nu bij het derde punt, de mogelijkheid van filosofische kritiek op naturalisme. Op dit punt hebben een aantal commentatoren kritische kanttekeningen geplaatst. De centrale kwestie is de mogelijkheid, sterker, de noodzaak, van filosofische kritiek op naturalisme. De positie die in het stuk wordt verdedigd lijkt dergelijke kritiek uit te sluiten, en volgens sommige komt dat doordat mijn opvatting over rol en status van de wetenschappen onvoldoende kritisch is. Zo zegt Guido Vanheeswijck dat ik een ‘een (neo)positivistisch concept van rationaliteit’ hanteer, en stelt Hans Radder dat ik er in onvoldoende mate rekening mee houd dat wetenschap een praktijk is, terwijl juist de structurele afhankelijkheid van ‘specifieke, mensafhankelijke praktijken’ het onduidelijk maakt of de wetenschap wel een ‘een mensafhankelijke wereld’ kan beschrijven. Dat leidt tot een ‘polderoplossing’ (Radder), en ook Michiel Meijer vermoedt dat ik ‘het

conflict [tussen natuurwetenschap en geesteswetenschap] uit de weg ga' en het verschil tussen beiden accepteer 'als een voldongen feit'. Meijer betoogt dat er wel degelijk reden is om een kritische positie in te nemen ten aanzien van naturalisme, Radder deelt die mening, en Van Heeswijck meent dat mijn vorm van niet-reductionistisch naturalisme geen recht kan doen aan bijvoorbeeld de inhoud van religieuze overtuigingen.

De observaties die aan deze kritiek ten grondslag liggen zijn voor een deel juist. Hoewel ik het eens ben met Radder dat het van groot belang is wetenschap ook te analyseren als een praktijk, denk ik niet dat een sociaal constructivisme daar per sé uit volgt. Wetenschap is een praktijk, maar dat sluit mijns inziens niet uit dat ondanks die specifieke afhankelijkheid van de mens, er toch zoiets door kan worden ontdekt als objectieve waarheid. In die zin ben ik een bescheiden realist. Dat in Wittgensteins analyse van religieuze overtuiging het houdingsaspect centraal staat is zeker waar, maar anders dan Van Heeswijck meent volgt daar niet uit dat er geen inhoud is: niet-discursiviteit impliceert geen non-referentialiteit. De situatie hier is subtiel: in sommige gevallen leidt de aanname dat bepaalde termen wel referentieel zijn tot een direct conflict met naturalisme, in andere gevallen niet. Wat klopt is dat Wittgensteins visie op religieuze uitspraken in hoge mate zuiver moreel is, en wellicht voor sommigen daarmee ook niet meer religieus.

Meijer betoogt, mede aan de hand van Charles Taylor's analyse van de rol van 'sterke waardering', dat als we niet-discursieve inhoud een ontologische fundering geven, er wel degelijk een kritiek vanuit de filosofie op het naturalisme mogelijk is. Radder heeft vergelijkbare kritiek. Hij stelt dat '[bepaalde] naturalistische posities [...] niet dwingend volgen uit wetenschappelijk bewijsmateriaal, terwijl de niet-naturalistische posities met filosofische argumenten verdedigd kunnen worden en zeker niet als zonder meer inferieur terzijde geschoven kunnen worden.' Zijns inziens is wat in het stuk als de grootste gemene deler van naturalisme wordt beschouwd, te weten 'Geen spooky stuff!', een bij uitstek filosofische stellingname. En Van Heeswijck betoogt dat omdat niet-reductionistisch naturalisme alleen kijkt naar natuurlijke disposities het geen rekenschap kan geven van historische veranderlijkheid.

Om met dat laatste punt te beginnen: ik ga ervan uit dat een niet-reductionistisch naturalisme ruimte laat voor een ontologie waarin sociale entiteiten, inclusief hun historische en culturele dimensies, een eigenstandige positie hebben. In die zin geloof ik niet dat hier een probleem is, en ik meen dat Wittgensteins analyse van zekerheid dat ook illustreert. Wel is het van groot belang te onderkennen dat we hier zelden of nooit te maken hebben met verschijnselen die zuiver 'nature' of zuiver 'nurture' zijn. Vrijwel altijd zijn beide aspecten aanwezig, en het is juist de interactie tussen beiden die zowel de plaats die ze innemen als de wijze waarop ze kunnen veranderen begrijpelijk maakt. In het stuk wordt daarom juist groot belang gehecht aan 'transitionele' objecten en verschijnselen.

Radder's punt over het filosofische karakter van de kernaanname van naturalisme lijkt me juist als het gaat om expliciete formulering, rechtvaardiging en kritiek. Dat is inderdaad iets waar primair filosofen zich mee bezighouden. Maar ik meen dat de praktijk van de wetenschap laat zien dat die aanname daar ook wel degelijk een belangrijke rol speelt, en mee verantwoordelijk is voor de wijze waarop wetenschap zich heeft ontwikkeld. En juist dat laatste maakt dat naturalisme als onderdeel van de wetenschappelijke praktijk veel minder gevoelig is voor filosofische kritiek dan naturalisme als filosofische stellingname.

En dan Meijer's stelling dat filosofische kritiek op naturalisme mogelijk is als we niet-discursieve inhoud van een ontologische fundering voorzien. Zoals ik hierboven al heb aangegeven, ik zie het verschil primair als een verschil in het soort inzicht dat we nastreven. Vele verschijnselen kunnen op uiteenlopende wijzen worden bestudeerd. Of dat tot een conflict leidt hangt af van de vraag waar en op welk moment een tegenstelling aan de orde is. Bijvoorbeeld, in context van toeschrijven van verantwoordelijkheid zullen we een beroep op wat sommigen beschouwen als een bewijs van niet bestaan vrije wil niet accepteren. Niet omdat we de wetenschappelijke bevindingen op dat punt als zodanig ter discussie willen stellen (hoewel daar in dit concrete geval zeker ook aanleiding voor is), als wel omdat in die context de ene soort objectiviteit voorrang heeft op de andere. Een scientistische opstelling gaat daaraan voorbij, en moet dus om die reden worden verworpen.

Tot besluit. Meijer vraagt: 'Als de eigen identiteit van de filosofie is gelegen in de reflectie op de niet-discursieve inhoud waar empirische wetenschap geen vat op heeft, is naturalistisch geïnspireerde filosofie dan nog wel filosofie?' Ik hoop dat het duidelijk zal zijn wat mijn antwoord hier is: filosofie en wetenschap verhouden zich op allerlei manieren tot elkaar. Soms ligt het verschil in het soort vragen dat men stelt en het soort antwoorden dat men van belang acht. En soms is het een kwestie van pragmatische werkverdeling. "Genaturaliseerde" filosofie leidt tot intensieve en vaak vruchtbare interacties, waarbij het onderscheid tussen filosofie en wetenschap nauwelijks nog een rol speelt. Filosofie die zicht richt op analyse van niet-discursieve inhoud heeft connecties met andere sectoren, zoals kunst en politiek. En ook daar is het verschil vaak minder belangrijk dan de gedeelde interesse in bepaalde vragen en antwoorden. Filosofie is bij uitstek iets dat tot bloei komt in interactie met iets anders. Insisteren op eigenheid mag het zicht daarop niet ontnemen.

En dan als allerlaatste nog dit. Radder vraagt zich af of een stuk als dit 'ook gepubliceerd had kunnen worden in een Engelstalig "A-tijdschrift"'. Een retorische vraag, neem ik aan. Dank daarom aan de redactie van het ANTW voor de ruimte die ze hiervoor biedt.